

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)

Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

☆ انعام الرحمن صفدر

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

SYMBOLISM IN POETRY OF BABA FARID**بابا فریدی شاعری وچ علامت نگاری****Abstract**

In this article, the symbolism in Baba Farid's poetry is being analyzed through his Sufi thoughts. His life and symbols are also described briefly. In his poetry, religion, moral values, humility, tolerance, contentment and philosophy of life and death are symbolized by the things present in our own land and lifestyle. Symbolism is used to make common people understand the philosophical thoughts. Baba Farid has also symbolized the philosophies of Wahdat-ul-Wujood and Wahdat-ul-Shuhood.

Keywords: Symbolism, Poetry, Moral Values, Humility, Tolerance

حضرت بابا فریدؒ پنجابی زبان دے موڈھی صوفی شاعر سن۔ اوہ نہ صرف شاعر سن بلکہ اپنے ویلے دے بہت وڈے عالم دین، بزرگ تے درویش منش انسان وی سن۔ بابا فریدؒ نے جس ماحول وچ اکھ کھولی اوس سے سماج وچ بے چینیاں، نفرتاں، کدورتاں سیاسی لٹ مار تے اخلاقی برائیاں عروج تے سن۔ بابا جی نے اوس سماج دی اصلاح

کرن دا آہر کیتا، جہیدے لئی بندے تے رب دی جڑت دے فلسفے تے سماجی اچھائیاں نوں اپنی شاعری راہیں بیان کیتا۔ جیویں بقول وارث شاہ:

شکر گنج نے آن مقام کیتا دکھ درد پنجاب دا دور ہے جی (1)

اوہناں اپنی شاعری وچ علامتاں دا نواں نظام ورت کے لوکاں دی اصلاح کیتی۔ بابا فرید دی شاعری تے گل کرن توں پہلاں لفظ ”علامت“ بارے جان لینا ضروری اے۔ دنیا دے کسے وی خطے وچ زبان و ادب دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ انسان نے ڈھ قدیم توں ای اپنے آل دوالے کھلنیاں ہونیاں شیواں نوں اکدو جے نال منسوب کرن دا عمل شروع کر دتا سی۔ جہیدے نال اوہنوں کیفیتاں نوں سمجھن سمجھان وچ سوکھ محسوس ہوئی۔ ہولی ہولی اوس عمل نوں ”علامت“ دا ناں دے دتا گیا۔ ایس لئی دنیا دے کسے وی خطے دے ادب وچ علامت نوں بڑی اہمیت حاصل اے۔ علامت بنی آدم واسطے اوہ پہلا وسیلہ سی جہیدے راہیں اظہار تے ابلاغ لئی زبان بنی تے انسان نے ایہناں سوالاں دے جواب لیکھنے شروع کر دتے جیہڑے ازل توں اوہدے نال جڑے سن۔ آج دی علامت راہیں کائنات تے انسان دا رابطہ جڑیا ہو یا اے۔ جیویں سورج، دن، رات تے پہاڑ، ایہ سب علامتاں نیں۔ انج انسان حقیقتاں دے اظہار لئی علامتاں دا سہارا لیندا اے۔ علامت لئی انگریزی زبان وچ لفظ Symbol ورتیا جاندا اے۔ عربی زبان وچ علامت لئی العلم تے العلامتہ دے لفظ ورتے گئے نیں۔ جنیہاں دا مطلب: راہ کا نشان، علامت، منارہ، دے نیں۔ (2)

انج ایہ عربی زبان دا لفظ اے جہیدے معنی ”نشان یا پتے“ دے بندے نیں۔ ایس بارے قرآن مجید دی سورت النحل وچ کجھ انج ذکر ملدا اے:

وَسَخَّرَ لَكُمْ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ط وَالنُّجُومَ

مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ط إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

ترجمہ: ”اور اس نے تمہارے لیے رات اور دن اور سورج اور چاند کو (اپنا)

مسخر (قدرت) بنایا اور ستارے (بھی) اسی کے حکم سے مسخر ہیں۔ بیشک

اس میں (بھی) عقل مند لوگوں کے لیے چند دلیلیں موجود ہیں۔“ (3)

ایس توں گل نتر دی اے کہ لفظ علامت توں مراد اشارہ، رمز یا نشانی ہی اے جیویں سورج پہاڑ، چن نوں بنان وچ علامتاں لکیاں نیں جیوں رات علامت اے ہنیرے دی، دن علامت اے روشنی دی۔ انجے ای زمین تے پہاڑ رکھنے، نہراں تے رستے بنانا تا جے انسان منزل مقصود نوں پالوے ایس وچ علامتی طریقے نال کائنات دے مقصد نوں سمجھایا گیا اے۔ لفظ علامت Symbol دی تاریخ بارے بہت ساریاں تعریفاں تے مطالب ویلے دے نال نال بدلے رہے۔ جے ایس انگریزی لفظ Symbol دے بارے گل کریئے تے ایہ لفظ یونانی تے لاطینی توں آیا جا پدا اے۔ علامت داسادہ جہیا مفہوم ایہ نظریں پیندا اے کہ جدوں کسے شے دا ذکر ہوئے تے ذہن وچ اوہدی بنیادی خوبی وی آجاوے۔ اک لمیرے پندھ دے بعد کجھ نویاں تحقیقات سامنے آوندیاں نیں۔ نویں تحقیق دے مطابق: Aa Collins Eng: Dic: وچ مکمل تاریخ تے تعریف انج ملدی اے۔

“Symbol, (Simb l)n. something that represents or stands for something else, usually by convention or association espacially a material object used in to represent something abstract... from church Latin Symbolum, from Greek Sumbolon Sign, from sumballein to throw together, from syn+ballein to throw” . (4)

ایس جانکاری توں بعد ایہ گل نتر دی اے کہ کجھ symbol لفظ یونانی symbolon توں لاطینی symbolum توں sumballein توں symballein تیک اپڑیا۔ sym دا مطلب نال تے ballein دا مطلب جوڑن یا سٹن دے نیں۔ یعنی ”شیواں نوں ایس وچ جوڑنا۔“ ایس نوں علامت یا symbol آکھدے نیں۔ ہر علاقے تے خطے وچ علامت اوٹھوں دی مخصوص مذہبی، سیاسی، سماجی تے تہذیبی صورت حال وچوں پیدا ہوندی اے فیراوہ ادب وچ رچ بس جاندی اے۔ جے انسان نے علامتاں دی تخلیق نہ کیتی ہوندی تے دیوانہ وار بھدا رہندا۔ دنیا دے جلال، جمال، روشنیاں تے خوشبوواں وچ اپنے ہوش کھوندار ہندا۔ ایس نے آسمان تے زمین نوں

سمجھن لئی علامتاں دی تخلیق کیتی۔ شمال، جنوب، مغرب، مشرق، چن، ستارے، سورج، بادل (بدل)، رُکھ، پھل تے ساریاں شیواں نوں جان لئی ناں تے پچھان دتی۔ انج ہرناں اک علامت بن گیا جیویں سورج روشنی دی، رات ہنیرے دی، پہاڑ بلندی تے مضبوطی دی علامت بن گیا۔ انج اوہنے علامتاں دی اپنی دنیا تخلیق کیتی۔ ویلے دے نال نال ایہہ علامتاں شیشہ بن گئیاں جیہدے وچ روشنی تے چمک نال انسانی شعور دیاں کنیاں منزلاں روشن ہو گئیاں۔ انج حقیقتاں دے اظہار لئی علامتاں داسہارا لیا جان لگ پیا۔ ادبی اصطلاح وچ علامت نگاری توں مراد کسے خیال یا فکر توں بالواسطہ طور تے اشارے یا نشان دے طور تے بیان کرن داناں اے۔ ادبی علامت اُن دیکھی شے یا احساس دی ایسی مشابہت اے جس نوں روح وچ محسوس کرن تے فکری اشاریاں داک لمیر اسلسلہ اے۔ ایہہ نشان توں اگے دی چیز اے۔ جیہڑی ایس نشان نال جڑے معنیاں نال نویں دنیا پیدا کر دی اے۔ عارف عبدالمتمین دے مطابق علامت نوں ایس طرح بیان کیتا گیا اے:

”علامت کے لغوی معنی ہیں ”نشان“ یا ”سُراغ“ اور اس لفظ کی توضیح یوں
کی جاسکتی ہے کہ علامت کسی بھی نوعیت کی اس چیز کو کہتے ہیں جو کسی بھی
نوعیت کی دوسری چیز کی نشاندہی کرے یا اس کا سُراغ مہیا کرے۔“ (5)

شاعری تے ادب وچ علامت دے معنی بڑے وسیع تے لامحدود ہوندے نیں۔ علامت اک ایہو جہا واسطہ اے جہیدے ذریعے معلوم توں نامعلوم ول نوں سفر کیتا جاسکدا اے۔ علامت دیاں جڑاں حقیقت نال جڑیاں ہوندیاں نیں۔ جو کہ مخصوص قسم دی رہتل بہتل وچوں پھٹدیاں نیں۔ ایہہ سمبندھ مخصوص خطے تے ماحول نال پیدا ہوندا اے۔ علامت تصویر دا اوہ مرکزی رنگ ہوندا اے جہیدے نال تصویر دے اصل مفہوم تیک اڑیا جاندا اے۔ مشرق وچ خاص کر پنجابی مسلمان صوفی شاعر دے ہاں دین تے ماحول دے مطابق علامتاں پیدا ہوندیاں دسدیاں نیں۔ جیہڑیاں قرآن تے حدیث دے اثر پٹھاں مقامی رنگ نال سامنے آندیاں نیں۔ صوفی شاعر عبادت، ریاضت، مجاہدہ نفس وچ اپنا ویلا گزار دے سن۔ انج علامت اک اجہی گھنڈی اے جیہنوں مکمل طور تے نہیں کھولیا جاسکدا۔ علامت دے مخصوص معنی ہوندے نیں۔ تلمیحات، تشبیہ، استعارہ، مجاز مرسل دی کیفیتیاں تے واقعات نوں جانن وچ مدد دیندے نیں۔ لیکن ایہناں سب توں اگانہہ علامت دیاں حداں شروع ہوندیاں نیں۔ تشبیہ دوشیواں

وچکار ڈہنی یا جذباتی تعلق پیدا کر دی اے۔ استعارہ اک شے یا جسم دی تھاں دو جے جسم یا شے دا اظہار ہوندا اے جدوں کہ علامت وچ نشان، تشبیہ، استعارے دے معنی اکھٹے ہو کے معنیاں دی تسلسل دا گھیراؤ دھا دیندے نیں۔

”استعارہ ای ہوندا اے۔ جیہڑا کسے معاشرے یاں تہذیب وچ سکے ہار رائج ہو کے جدوں اپنا تشخص قائم کر لیندا اے تے علامت اکھوان ڈیہہ پیندا اے“۔ (6)

انج علامت اک شے نال منسوب ہو جاندی اے تے فیر انسان اوس شے نوں دیکھن یا سُنن توں بعد ذہن وچ اوسے گل دا پورا مقصد سمجھ لیندا اے۔ بابا فرید توں لے کے اخیر لے پنجابی صوفی شاعر کول اسلام دے نظام حیات دا نمونہ دکھالی دیندا اے۔ سارے پنجابی صوفی شاعر دنیا نوں ترک کر کے آخرت دی حقیقی حیاتی ول زیادہ دھیان کر دے سن۔ بابا فرید دے نیڑے دنیا امتحان گاہ اے تے آخرت لئی کم کرنا اے۔ ایہدے لئی اوہناں پنجاب دے مخصوص ماحول وچ مقامی علامتاں اپنایاں جیویں سوہرا گھر، پیکا گھر، موت، چرخہ، زنانی، ترنجن، سالو، جنگل، بیلہ، کال، مٹی، ہاتھی تے پرندے وغیرہ۔ اوہناں اپنی شاعری وچ مذہب، اخلاقی قدراں، سماجی قدراں، سیاسی مسائل، صبر و استقامت، قناعت، رواداری، تحمل، عاجزی و انکساری، عبرت دادرس، موت تے زندگی دا فلسفہ، درویشی فقیری، جوانی دی عبادت تے فلسفہ حیات نوں علامتاں دے ذریعے لوکائی تیک اپڑایا۔

پنجابی دی کلاسیکی شاعری جیہدے موڈھی بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نیں۔ اینا اک وکھرا علامتی نظام رکھدی اے۔ جیہدے وچ اسلام دے نظام تصوف دا عکس نظریں پیندا اے بلکہ اوہدے عین مطابق جا پیدا اے۔ اوہناں بندے تے رب دی جڑت نوں پکا کرن دا چارہ نویکلے ڈھنگ نال کہتا۔ دونواں دی جڑت دے فلسفے نوں سمجھان دا آہر کہتا اے۔ بابا فرید نے زندگی تے موت دے فلسفے نوں من بھاو نے انداز نال بیانیا اے۔ اوہ ایہدے اک سرادنیاتے دو جا آخرت نال جوڑ دے سن۔ اوہ موت توں بعد والی ابدی زندگی تے مکمل ایمان رکھدے نیں۔ جیہڑی علامتی طور تے اک پاسے خوف تے دو جے پاسے حوصلے تے یقین دا باعث بندی اے۔ خوف ایس لئی کہ اوہ دنیا دیاں رنگنیاں، خوبصورتیاں، عیش و عشرت نوں چھڈ کے نہیں جانا چاہندا تے حوصلہ ایس لئی کہ دنیاوی مشکلاں توں موت ای نجات دواندی اے۔ انج موت دے خوف دے ذریعے نیکی ول پریرن وی گل کر دے نیں۔ جیویں سوئی

دے نئے توں وی باریک پل صراط نوں پار کرن لئی دھاگے وانگ باریک ہونا پوے گا تاں ای تے او سے نئے توں لنگھن والی گل بنے گی۔ اتھے دھاگہ بن دی علامت نوں واضح کر دے نیں کہ بندیا اپنے نفس نوں مارا اودھی تربیت کر کیوں جے اودھی تربیت تے تہذیب دے بناموت ورگی اوکھی گھڑی چوں لنگھنا مشکل اے:

جند ووہٹی مرن ورلے جاسی پرناء

اپنیں ہتھیں جوں لے کے گل لکے دھاء (7)

جیویں اک عورت اپنے ماپیاں دے گھر جم پل کے وی پرانی ہوندى اے تے اک دن اودھالاڑا آ کے اوہنوں لے جاندا اے انج ای انسان دی روح وی پرانی اے تے اک دن موت دے فرشتے نے ایس نوں اپنے نال لے جانا اے۔ انج چند نوں ووہٹی تے موت نوں لاڑے دی مقامی علامت راہیں اک اوکھے فلسفے نوں سادے انداز وچ بیانیا اے انسان نے اپنا کیتا وعدہ ضرور نبھانا اے تے اودھی جان نے رب دے حوالے ہو کے رہنا اے۔ لاڑے نے ووہٹی نوں مقررہ دن تے لے جانا اے۔ اتھے بابا جی دنیا دی حیاتی وی علامت پیکا گھرتے آخرت دی حقیقی حیاتی نوں سوہرا گھر آ کھدے نیں۔ جیویں کڑی لئی پیو دا گھر عارضی ہوندا اے انج دنیا وچ قیام عارضی اے۔ جے کڑی سلیقہ شعار ہوئے اپنا چنگا کم کاج جانندی ہووے تے اپنا داج وی چنگا تیار کر لوے تے اگلے گھر عزتاں پاندی اے اپنے سلیقے نال لاڑے دا تے گھر والیاں دا دل جت لیندی اے۔ انجے ای انسان وی اپنے اعمال دے ذریعے رب دے کول یعنی سوہرے گھر عزت پت نال جاوے گا تے اپنے اگلے سکون نوں بھال لوے گا۔ انجے ای بابا جی دے ایہ شلوک حیاتی نوں چنگی نگاہ نال نہ دیکھن والی گل نوں بیان کر دے نیں۔

کجھ نہ بکھے کجھ نہ سچھے دنیا کجھی بھاہ

سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں ہنمبھی و جھاں آہ (8)

بابا جی قرآن، حدیث، تفسیر تے سنت دے جانوسن ایس توں اوہناں دے شلوک قرآن دیاں آیتاں دے ترجمے ای جا پدے نیں۔ ایس شلوک وچ ترک دنیا نوں مکھ رکھیا گیا اے، کہ میرے اللہ نے چنگا کیتا اے کہ میں اودھے ول لولا کے دھیان اودھے ول کیتا ہو یا اے۔ نہیں تے ایس نفسا نفسی تے جھوٹ نال بھری دنیا وچ جیہڑی کجھی بھاہ وانگ اے وچ سڑ کے اپنی آخرت دی زندگی نوں تباہ کر دیندا۔ دو جے شلوک وچ دنیا اندر جوڑ جمع کر کے

اپنے اصل نون بھل جان والیاں لئی عبرت دی علامت نون واضح کر دے نیں۔ کہ اونہاں دے نہ تے محلاں دانشان رہندا اے تے نہ ای اونہاں دانشان رہندا اے جے باقی رہندا اے تے صرف اوہد الوکائی نال حسن سلوک رہ جاندا اے۔ محلاں دی اساری اصل وچ اونہاں دی اپنی لہائی دا اعلان ہوندا اے۔ ایہ کوڑا سودا ای اے جیہدی سانوں سار نہیں۔ اپنے ولوں اونہاں جیہڑا سودا کیتا اے اوہدی رمز ایہو اے کہ جیویں ماٹریاں اسردیاں گنیاں او سے طرح گوراں وی اسردیاں گنیاں۔ اتھے باباجی ”کر گئے“ وچ ٹھیڈا کھا کے یا چکرا کے ڈھیہ پین والی گل نون علامتی انداز وچ سچے ڈھنگ نال ورتدے نیں۔

فریدا جنگل جنگل کیا بھوئیں ون کنڈا موٹریں

وسے رب ہیا لئیے جنگل جنگل کیا ڈھونڈیں (9)

سورۃ ق وچ ایس دا ذکر کجھ انجملد اے:

”وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ“۔

ترجمہ: ”اور ہم انسان کے اسی قدر قریب ہیں کہ اس کی رگ گردن سے بھی

زیادہ۔“ (10)

رب سوہنا انسان دی شہ رگ توں وی نیڑے اے۔ باباجی دا ایہ شلوک ایسے گل دی عکاسی کردا اے کہ رب بندے دے دل وچ وسدا اے اوہنوں جنگلاں وچ تہائی وچ جا کے لہن دی تے ایویں گھاس پھوس تے ون کنڈے نون پیراں تھلے مدھولن یعنی بے مقصد سفر کرن دی لوڑ نہیں انسان اپنے من اندروڑ کے نفس نون مار کے رب نون پا سکدا اے۔ خدا ساڈے دلاں وچ اے جیہڑا ہر لمحے ساڈا گندہ خون صاف کر کے جسم ول گھلد اے تے انسان دیاں نفسانی خواہشات اوس نون فیر گندہ کر کے دل وچ لیاندیاں نیں رب فیر صاف کر کے واپس گھلد اے تے اپنے ہون دا ثبوت دیندا اے پر انسان سمجھ نہیں سکدا۔ اتھے بندے تے رب دے اک مک ہون دی علامت تے ظاہری عبادت تے فضولیات توں باز رہن دی علامت نون واضح کیتا اے:

”رب دی تلاش لئی جنگل وچ جا کے واسا کرن دی لوڑ نہیں جیہدی تلاش

وچ پھر دے پئے نیں اوہ ہیا لئیے (دل) وچ وسدا اے۔“ (11)

انج جنگل بیلا تلاش دے لمبے عمل دی علامت بن دا اے۔ ایس توں اگانہہ جان تلی تے رکھ کے جانا ہوندا اے۔ جنگل بیلا دوہاں وچ پھل پھل، پودے رکھ تے گھاہ آپ مہارے پیدا ہوندے نیں اوہ توجہ دا باعث نیں ہوندے۔ ایس دے اُلٹ کھیتاں، گھراں، شہراں نوں انسان واسطے محفوظ سمجھیا جاندا اے جد کہ جنگل وچ ایہ تحفظ نیں ہوندا۔ ایس لئی علامتی معنیاں نال خوف وی جڑ جاندا اے ایہ عاشق دے امتحان دی رمزا اے۔ جس نے محبوب دی تلاش وچ تھیں تھیں دی دھوڑ پھکی تے اپنا آپ گوا کے اوہدا نشان لہھیا۔ تلاش دا ایہ عمل باطن دی ڈوہنگھائی تے اپنے خارج وی وسعت دونواں وچ ہوسکدا اے۔ انج ایہ پچھان تے تطہیر دی علامت بن جاندا اے۔ انسان اپنے دل وچ اُگے نفس دے گھنیرے جنگل نوں مکا وے تے دل نوں رب دے نور نال بھر لوے ایہہ ای رب دی پچھان اے۔ ایس شلوک وچ انسانی اعمال نوں علامت بنا کے دسدے نیں کہ کسے دے عیب لہھن دی تھیں اپنے گریبان وچ جھاتی پاؤ، تے اپنے اعمال درست کر کے اپنے نصیب کالے ہون توں بچاؤ۔ اپنی عقل نوں اشرف المخلوقات دے درجے توں تھلویں درجے ول نہ لیاؤ۔ دو بے دی برائی ول نگاہ پا کے اوس نوں دنیا دے سامنے ذلیل و رسوا نہ کر بلکہ اوہدے سامنے ایسا عمل کر کے اوہ اپنی اوس غلطی نوں سدھار لوے۔ بابا جی دا ایہ شلوک سماج سدھار دی علامت بن کے وی سامنے آوندا اے۔

کانگا سب تن کھائیو چن چن کھائیو ماس

دو نین مت کھائیو پر ویکھن دی آس (12)

کان نوں نفس امارہ دی علامت سمجھیا جاندا اے ایہدے بارے ہور نظریات وی ملدے نیں۔ اک تے اوہنوں سیاسی، سماجی سامراجی طاقتاں دی علامت سمجھیا جاندا اے دھرو دا ذمہ دار سمجھیا جاندا اے تے دو جا ایمان والے، ساک لوکاں دے رستے وچ شیطانی قوتاں دے ہتھوں اوہناں دا پندھ کھوٹا کرن دی علامت اے۔ اک نظریہ ایہہ وی اے کہ اپنی ذہانت پاروں ایہ سمے دے آون بارے دس وی پاند اے۔ اُپر لے شلوکاں وچ ایسے گل نوں مکھ رکھیا گیا اے کہ نین محبوب نوں ویکھن لئی نیں۔ ایہناں نوں نقصان نہ اپڑائیں تاں جے ایہ اوہدا دیدار کر لین۔ ایہ سماراجی طاقتاں دے دھرواگے بلند حوصلہ گل دی علامت اے۔ ہور وی مختلف پرندیاں توں روحانیت ول اشارہ ملدا اے۔ جیویں باز، کونج، چڑیاں، پیہیا، مور وغیرہ۔ کہ پرندے دا اسمان ول اڈنا ذات حقیقی ول روح دا سفر اے

روحانیت داسفرائے تے اوہدازمین ول اڈاری مارنا ز مینی رشتیاں، رویاں دی پکیائی ول اشارہ ہوند اے۔ اتھے بابا جی نے پُر خلوص تبلیغی کوشیش راہیں لو بھ، لالچ نوں تہاگ کے صبر و استقامت دی علامت نوں اجاگر کیتا اے تے جو رزق ملے اوس تے صبر شکر کرن دادرس دیندے نیں کہ دو جیاں دامال ویکھ کے حرص نہ کردنیا دی لذت نوں چھڈ دے قناعت دادامن نہ چھڈ تے اپنے ظاہر تے باطن وچ کوئی فرق نہ رکھ۔ درویشی فقیری اختیار کرتے دنیا دی لذت وچ نہ پھس۔ اتھے چو پڑی علامت اے دنیا دی لذت دی، نفانفسی دی، لالچ دی تے اونہاں لوکاں دی جیہناں دے گوشت پوست مظلوماں دے مال کھو کے اونہاں دے خون پسینے نال بنے ہوندے نیں بظاہر اوہ بڑے خوشحال پر اندرون کھوکھلے ہوندے نیں اونہاں دی ظاہری شان و شوکت نوں ویکھ کے اپنی جان نوں ترسان توں منع کردے نیں۔ انج گل ایہ تر دی اے کہ جیہڑے رب تعالیٰ تے ایمان رکھدے نیں تے اوہدے احکام نوں منوں نہیں وسار دے اوہ چو پڑیاں دے چاہیوان نہیں ہوندے تے اوہی لوک رب دے سامنے سرخرو ہوندے نیں۔ ودھیاتے مٹھے طریقے نال انسان دی میں نوں مارن دی علامت توں بھر پور شلوک اے۔ غرور تے تکبر نوں مارنا اصل وچ اپنے آپ دی نفی کرنا اے۔ اتھے ایثار تے قربانی دے جذبے دی انتہا قرار دتی گئی اے کہ جدوں میں مرجائے گی تے تیرا عمل رب دے تابع ہووے گا۔ اوہدے سارے کائنات دے خزانے پوشیدہ تے غیر پوشیدہ سب تیرے سامنے ہوں گے۔ انج منج نوں علامت بنا کے انسان نوں ہر ویلے اوس فکر نال جوڑے رکھدے نیں جتھوں کدی اوہ اُچا جا کے ویکھن دی گل نوں من وچ اک رتی وی جگہ نہیں دے سکدا۔

بابا فرید علیٰ اخلاق دے مالک سن تے اخلاق نوں ای علامت بنا کے ایس شلوک وچ ہر دور دے جاہل لوگ جیہڑے اخلاق توں عاری ہون گے اونہاں دے دلاں وچ اخلاق تے صبر نوں جگایا اے اوہ منزل دسی جتھے انسانیت دا جذبہ خیر سگالی تے درگزر داراہ اختیار کردا اے۔ اسوہ حسنہ ایس دی بھروس عملی شکل پیش کردا اے۔ بے تئسی اپنی میں نوں مار کے تے درگزر دی راہ اختیار کرو گے تے رب دی قربت وی نصیب ہو جاوے گی۔ انسان نوں غرور تکبر چھڈ کے عاجزی تے انکساری داراہ پھڑن دی پرینا کردے وکھالی دیندے نیں۔ مٹی نے مٹی وچ ای جانا اے انسان دا اخیر ایہو ای اے ہر انسان مٹی نال بنیا اے کوئی اک دو جے توں ودھ کے نہیں ایہ مٹی بہت سارے رازاں نوں لگو لیندی اے۔ ایہہ انسان دے زندہ ہوندیاں وی اوہد بھار چکدی اے تے مریاں وی اوہدی میت دے عیب دا

بھار چکدی اے۔ اتھے خاک نوں نندن دا اک اشارہ شیطان ول وی جاندا اے کہ اوس نے غرور تکبر وچ آکے اپنے آپ نوں اعلیٰ سمجھیا تے ذلیل ورسوا ہو یا۔ ایس بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوری لکھدے نیں:

”غرور تے تکبر نوں چھٹکارا حاصل کرن والا بندہ خدا دی بارگاہ وچ

پسندیدگی نال ویکھیا جاندا اے۔“ (13)

اتھے بابا فرید دے مٹی بارے کجھ نویکلے انداز دے فلسفے سامنے آوندے نیں۔ اک تے زندگی دین والا تے دو جاز زندگی کھوہن والا فلسفہ جس وچ حیات تے موت دونوں دیاں رمزاں پاروں عجیب طرح دی کیفیت اے۔ مٹی زرخیز وی اے تے انسان دی پیدائش دی علامت وی اے۔ حیات دادار و مداردی ایسے تے وے تے موت دے بعد جتیاں نوں لکا کے ساڈے عیب وی لکا وندی اے مٹی اکدو جے نال جڑت وی اے ساڈا خمیر وی ضمیر وی اے۔ ایس نوں عاجزی تے انکساری دی علامت بنا کے وی چانن پایا گیا اے۔ سرکپن توں مراد لاه کے سٹ دین توں مراد اس انسان دا جینا نہ جینا اک برابر دسدے نیں، یعنی مکمل طور تے اس انسان دا وجود ختم ہو جان ول اشارہ اے۔ جیہڑا اپنے رب اپنے سائیں اگے نیواں نہیں ہوندا او ہدا شکر بجا نہیں لیا ندا۔ ایہدے وچ اپنے مالک نال محبت دی انتہا بارے گل اے کہ مرشد دی ضرورت، محبت تے وحدت الوجود خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ ایس شلوک وچ پنجگانہ نماز یعنی شریعت دی اہمیت دسی گئی اے۔ اپنے رب دی محبت تے او ہدے شکر بجا لیاں دی گل نوں علامت بنا کے سوہنے ڈھنگ نال پیش کردے نیں:

بڈھا ہو یا شیخ فرید کنبن لگی دیہہس

جے سو ورہیاں جیونا بھی تن ہو سی کھیہ (14)

اتھے دیہہ یعنی جسم دا کنبن تے فیر کھیہ ہونا علامتاں نیں۔ دنیا دی بے ثباتی دی علامت اے کہ انسان نے فنا ہو جانا اے۔ اتھے بابا جی ازلی حقیقت توں جانو کراندے نیں کہ ایس دنیا وچ انسان جنا وی جی لوے او ہدا انجام خالق حقیقی نال ملنا ای اے فیر صوفی لئی دنیا تے گزارے سوور ہے وی اوس نوں وقت داضیا جاپدے نیں:

گوک فریدا گوک توں جیوں راکھا جوار

جب کک ٹانڈا نہ گرے تب کک کوک پکار (15)

باباجی نے ایس شلوک وچ سماج تے مذہب دی علامت نوں ظاہر کیتا اے۔ جیویں جو اردار اکھا شور مچا ندا اے کہ پرندے جو انوں کھا کے وقت توں پہلاں خراب نہ کر دین۔ جدوں تک سٹہ پک کے ڈگ نہیں پیندا اوہدی حفاظت ضروری اے تے کوک پکار دے عمل نوں جاری رکھو۔ انج ای اپنی روح دے واپس جان توں پہلاں اوہدے پکن توں پہلاں تک اپنی تے رب دی جڑت نوں پکیاں کر کے رکھو۔ دو جے پاسے ایس نوں سیاسی سماجی منظر نامے وچ وی دیکھیا جاسکد اے کہ جد تک ظلم تے دھرو دے خلاف آواز چک سکنا ایس چک اپنا حق ملن تک اپنی محنت نوں جاری رکھ اوس ویلے جابر جاگیر داری نظام توں وی نابری دادرس ایس شلوک وچ نظریں پیندا اے۔ باباجی دی شاعری وچ علامتاں دے ذریعے سماجی تے اخلاقی اصلاح دا اک لمیر اسلسلہ اے جے اک اک علامت نوں بیان کرن ٹریے تے ورتے مک جان لیکن گل نہ مکے۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں لکھدے نیں:

”اوہناں داسارا کلام عملی نصیحتاں نال تے انسان نوں حالات تے واقعات

توں عبرت حاصل کرن نال بھریا ہو یا اے۔“ (16)

بابا فرید نے علامتاں دے ایہو جے ہڑھ وگائے نیں جیہناں وچ آن والیاں نسلاں غوطے کھا کے اپنیاں بند اکھاں نوں کھول کے حقیقت دی شفافیت نال ربی نور دا نظارہ کرن گنیاں۔ بابا فرید دے شلوک نکلے نکلے ہون دے باوجود وڈیاں وڈیاں نصیحتاں جا پدے نیں۔ جیہناں وچ اوہ فقر بھری فکر اے جیہنیں سانوں اوہ فکر کرن تے مجبور کیتا جیہدی فکر کرن دی اسان کدی فکرای نہیں کیتی۔ مکدی گل ایہ وے کہ تخلیق کار دی علامت معنیاں دانواں جہان دیندی اے تے اوہ اطریقہ اظہار مفاہیم نوں انج بیان کردا اے جس نال تخلیقی اظہار وچ حسن پیدا ہو جاندا اے۔

حوالے

- 1- وارث شاہ، سید۔ ہیر وارث شاہ، مرتب عبدالعزیز (بار ایٹ لا)، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء، ص 21
- 2- عصمت ابوسلیم، مترجم، المنجد (عربی لغت)، لاہور: مکتبہ دانیال اردو بازار س۔ ن، ص 687
- 3- قرآن حکیم، پارہ 14، سورت 16، آیت 12، مع تفسیر بیان القرآن (اختصار شدہ) از مولانا اشرف علی تھانوی، لاہور، کراچی پاکستان، نومبر 2000ء

- 4- Aa Callins english dicationary, collins An imprint of harpercollins publishers westerhill road bishopbriggs glasgow c 64 2 QT, 12edition 2014, P. 1993
- 5- عارف عبد المتین، امکانات، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز اردو بازار، 1975ء، ص 134-135
- 6- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر۔ میاں بخش دی حیاتی تے شاعری، لاہور: مقصود پبلشرز اردو بازار، دسمبر 2007ء، ص 546
- 7- آصف خان، محمد، آکھیا بابا فرید نے، ص 143
- 8- اوہی، ص 146
- 9- اوہی، ص 162
- 10- قرآن حکیم، پارہ 26، سورت 50، آیت 16، مع تفسیر بیان القرآن (اختصار شدہ) از مولانا اشرف علی تھانوی، لاہور، کراچی پاکستان، نومبر 2000ء
- 11- شریف کنجاہی، شیخ فرید دی شاعری بارے کچھ گلاں، مشمولہ سانجھ و چار، مرتب سعید بھٹا، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 399
- 12- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ بول فریدی، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1998ء، ص 132
- 13- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 14 الفضل مارکیٹ اردو بازار، 1997ء، ص 20
- 14- آصف خان، محمد، آکھیا بابا فرید نے، ص 184
- 15- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1998ء، ص 118
- 16- اسلم رانا، ڈاکٹر، رمز روایت، لاہور: عزیز پبلشرز، جولائی 1993ء، ص 21